

Horváth, Csokonai és a *Phaidón*: ráció és hit kibékítése

Pálóczi Horváth Ádám természetfelfogásának értékelését arra a feltételezésre alapozta a hazai szakirodalom, amelyet Bíró Ferenc mondott ki tanulmányában.¹ Bíró szerint Horváth természetszemlélete fiziko-teológiai alapú volt – nem is vitatható, hogy olvasta Newton műveit, erről maga Horváth is beszámolt. Ám amikor *Az Esztendő Utolsó Éjtszakája* című, Füreden készült, 1788 utolsó napjára dátumozott művében² a halálfélelem extázisában kételkedni kezdett a „fenntartó kézben”, Bíró szerint a newtoni tételek váltak bizonytalanná. Horváth a halál közeledtét érezte, és semmit sem kívánt jobban, mint maga alatt érezni az isteni fenntartó, jobbító erőt.³ Félt a *manus emendatrix*, a helyreállító isteni beavatkozás teljes hiányától, mintha nyugtatni próbálta volna magát az írással – innen jöhet a zsigeri őszinteség. Horváth szerint szükség van a füredi égen Isten jobbító kezére, csakhogy a kéz tulajdonosához fűződő viszony nélkülözte a teológiai ihletettséget. Feltűnő, hogy nem szolgált vigaszként a katasztrófa utáni másik élet lehetősége sem.⁴ Bíró szerint a megbolygatott hit visszaszerzéséről szolt a meditáció. Véleményem szerint azonban sokoldalú, nem kizárólag a „fenntartó kéz” létében való elbizonytalanodásról volt szó, hanem összetettebb kérdéssel van dolgunk.

Ahogy Csokonai a *Halotti versek* előszavában megfogalmazta:

* Készült a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport keretében.

1 BÍRÓ Ferenc, „Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1973): 680–685.

2 A *Hol-mi* második kötetében: *1788-dik Esztendőnek utolsó éjtszakája. Nox ultima annum 1788. Az Orpheus*, 1790. Bika hava, 404–433; *Az esztendő utolsó éjtszakája Füred, 1788. Decmbr. 31dik.* címmel. In RMKT XVIII/16, 633–640.

3 BÍRÓ, „Pálóczi Horváth...”, 681.

4 Uo.

Lehetetlen, így biztatám magamat, lehetetlen, hogy minden gondolkozású és érzésű személyt vagy egy, vagy más oldalról ez a dolog ne érdekeljen. A hitnek és a vallásnak ez a sarkalata, a melyen annak egész alkotmánya megfordul; az erkölcsiségnek ez a fő princípiuma, vagy legalább serkentő rugója, a philosophiának legrégebb és legfőbb tárgya: a nyomorúlt emberiségnek közönséges és minden tartományokban feltalálható vigasztalója: és egy poétának is szép, bő, érzékeny, indulattal teljes, képzelődést izgató, melegítő és kifeszítő, nagy, nemes és forró matériája.⁵

Úgy gondolom, a 18. században ész és hit, ész és vallásosság kiegészítették egymást. Az, hogy a 18. század eszméi a legmesszemenőbben önreflektívek, magában hordozza az észfogalom felértékelődését, de azt a tényt is, hogy ész és érzelem ellentéte és egysége egyaránt reflektált gondolat, s az észnek és a vallásnak belső kibékítése igen fontos programja lehet a 18. századnak.

A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* című vers hagyományos, fiziko-teológiai alapú, Newton eszméit népszerűsítő olvasatához Balogh Piroska érvelése adott más irányú olvasatot.⁶ Tanulmánya szerint egyoldalú véleménynek tűnik, hogy a mű csak a newtoniánus tudományos rendszer diadalútjának egy állomása volna. Ha a Bibliát és a pogány kozmogóniát, vagy még tovább menve, az asztrológia tudományos és mitikus diskurzusát mediális közegnek tekintjük a csillagászati tankölteménynek minősített versben, szabadabb értelmezéshez juthatunk. Balogh Piroska Szerdahely György Alajos *Historia Uraniae Musae* című művét hozta párhuzamként. Az idézett mű alapján poézis és csillagászat kétoldalú megismerési szisztémaként írható le, amely a megismerés és az annak során megszerzett ismeretek leírásának kódrendszere. Tehát két úton közelíthetők meg a csillagok, ahol költőien lakozik az Isten, pontosabban a Teremtő Lélek: a poézis és az asztrológia segítségével. A *Spiritus Poeticus*, amely az emberben lakozó *Költői / Teremtő Lélek* pedig eredendően e megismerésre teremtett. Lehet ez a teológiai istenkép megújítása, de a Poézis istenivé tétele is.

Hermann Zoltán 2011-es tanulmányában arról írt, hogy a lélek halhatatlanságának kérdése és története jóval több, mint a 18. század végi történelmi-antropológiai problémafelvetések. A teológiai természetszemlélet és az új természettudományos felfogás polémiáját látta a voltaképpeni vita tárgyának, amennyiben azok a lélek anyagságának vagy isteni eredetének problémájáról szólnak. Her-

5 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020. 09. 05, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0868_k.

6 BALOGH Piroska, „*Sic itur ad astra*: Változatok a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből”, in *Magyar Arión*, 101–112.

mann felhívta a figyelmet arra, hogy olyan súlyos kérdésekről van szó, amelyek cenzurális és öncenzurális okokból a 18. század végi költői és tudományos szövegekben nem jelenhettek meg a maguk nyíltságában.⁷

Dolgozatomban Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai Vitéz Mihály lélekfelfogásával, valamint Pajor Gáspár *Phaidón*-fordításával foglalkozom. Talán érdemes ezt a három utat egymás mellé helyezni, mivel más-más kiindulópontból nagyon hasonló megállapodásra jutnak a ráció és a hit összeegyeztethetőségének kérdésében.

I. A lélek Horváth Ádám felfogásában

A Horváth barátja, Ányos Pál halálára írt kompozíció címe *Igaz barát*.⁸ A *Holmi* I. kötetnek az első verse. Poétikai változatossága figyelemre méltó.⁹ A szerző szólítja meg a még élő Ányos Pált, majd egy Nimfa képében beszél tovább, vagy ha úgy vesszük, átadja a szót a Nimfának. Tőle még ugyanabban a strófában a megszólított Ányos veszi át, így fájdalmait egyes szám első személyben, mintegy a Nimfa közvetítésével kesergeti el az egeknek. A beszélő nem tudja, mely vétkéért kaphatta a hatalmas szenvedést, és még a gondviselésben is elbizonytalanodik, így eddigi legnagyobb bűnét elkövetve. A szerzői szólam azonban tisztázza a gondviselésben elbizonytalanodó beszéd kétségeit, határozottan elutasítja a kételetyt, s megerősíti az isteni gondviselés létét.¹⁰ A második beszélgetés végén ismét a szerző szólal meg: „Érre a' beteg Páter ezt kezdte felelni a' mint bírta szegény a' kezét:”, majd egy újabb, talán referenciális vonatkozásokkal bíró zárlatot ad a második résznek: „De ezeket-is alig írhatta, mikor a halálos nyavalya egész testét el-lankasztván, hatod-napra meg-is holt; halálát hallván a' Vers-író álmában így beszélget a meg-hóltal”.¹¹ A harmadik beszélgetés a halott Ányos Pál és Horváth között zajlik – és nem az élő szerző, hanem Ányos lelke szólítja meg a költőt. A lélek legfőbb boldogsága és megkönnyebbülése, hogy a test anyagságát maga mögött hagyhatta. A test–lélek dichotómiájának feloldását, a „változást” valódi

7 HERMANN Zoltán, „»Itt állani, lépni veszedelmes...«: Kazinczy jegyzései Horváth Ádám *A lélek halhatatlansága felől való gondolatairól*”, in *Magyar Arión*, 113–123.

8 RMKT XVIII/16, 269–282.

9 Az elemzést lásd JANKOVICS József, „Pálóczi Horváth Ádám verse Ányos Pál haláláról”, in *Magyar Arión*, 241–253.

10 Uo., 243.

11 RMKT XVIII/16, 274.

beteljesülésként éli meg. A gúzsba kötött test felszabadulásának következtében a legmeghatározóbb beteljesülés a Teremtővel való egyesülés lehetett.

Pálóczi Horváth *Hol-mijának* második kötetében jelent meg az *1788-dik Esztendőnek utolsó éjszakája* című, személyes hangú elmélkedés.¹² A műben felvázoltak alapján mondta ki Bíró Ferenc, hogy Horváth szorongva bizonytalanodik el hitében. A műben előkerült az örökkévalóság problémája is: „Ember! mi vagy az örökké-valóhoz hasonlítva – tsak annyi sem, mint az idő az örökké-valóságához...”¹³ Vívódik magában; a kérdése: miért keresi a lélek halhatatlansága ellenére is a földi javakat, miért jellemző rá a kevélység. Talán mert a halhatatlan lélek a dicsőségben is a tökéletességet kívánja. A dialogikus forma is rendkívüli, mintha révült állapotban diskurálna valakivel, mintha a válaszok csak akkor lennének érvényesek, ha azokhoz mi magunk jutunk el. Kimondja, a földi dicsőségek a legkevésbé hasonlíthatók ahhoz, ami a halhatatlan lélek tulajdona. Hiszi a lélek halhatatlan voltát, és azon elmélkedik, hogy mikor szabadulhat meg a test béklyóitól, mikor lehet része abban a nagy tudásban, amely itt a testiségben elképzelhetetlen. Ezt követő gondolata, hogy milyen hatalma van az időnek a lelkeken: azok az élmények élnek élesebben az elméjében, amelyek frissen történtek. „Miért kopnak meg a régi emlékek, az Időnek a lelkeken is van hát hatalma?” – kérdezi Horváth.

Horváth Ádám 1789-ben írt *Psychológiája* a pszichológia diszciplínájával foglalkozó első hazai kötetek egyike. A mű előszavában kifejtette, hogy munkája legnagyobb érdemének nem a lélektan terén való újító gondolatokat tartja, hanem a lélektan magyar nyelvűvé tételét; s valóban, Makó Pál műveinek közvetítésével alapvetően Christian Wolff lélektanát tette magyarul hozzáférhetővé. Laczházi Gyula tanulmánya felvázolta, mennyire árnyalt a 18. század végén Magyarországon a lélekről való gondolkodás.¹⁴ Bárány Péter *Jelenséges lélekmény* című műve például – amely ugyanarra a pályázatra íródott, mint Horváth *Psychológiája*, s el is nyerte annak díját – módszertan tekintetében különbözött mind a kanti transzcendentális filozófiától, mind a wolffi lélektantól, vagy attól, ahogy Martinovics Ignác az 1788-ban franciául megjelent, materialista szellemű *Memoires philosophiques* című művében elvetette a testtől függetlenül létező lélek gondolatát. Szintén a *Psychológiát* elemezte Csabai Lucia,¹⁵ s a lélek halhatatlanságának

12 Uo., 633–640.

13 Uo., 637.

14 LACZHÁZI Gyula, „Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiája* és a XVIII. századi lélektani irodalom”, in *Magyar Arión*, 135–153.

15 CSABAI Lucia, „Horváth Ádám és ama halhatatlan lélek nyomában, mely *Psychológiájának* tárgya”, in uo., 155–165.

problémáján keresztül igyekezett megvilágítani azt az átmenetet, amely a felvilágosodás korszakából a romantikába vezetett.

A művet számos szempontból lehet vizsgálni; néhány gondolatot jegyeznék fel arról, hogyan is gondolkodott Horváth a lélek mibenlétéről. Kell, hogy legyen még valami az emberben – írja –, ami az érzést elfogadja, érti, tudja, ami gondolkodik. Ezt a kijelentését a következő megfigyelésével indokolja: „több idea nem jelenhet meg egyszerre, hanem időbeli eltolódással képződik”.¹⁶ Példájában kifejti, nem egyszerre jelenik meg elménkben egy ház képe és a fűtyszó, ha a fűtyszót egy ház előtt hallottuk is. Az érzékelés eltolódott voltára hivatkozva mondja el, hogy a testen, a mozgáson és az érzésen kívül kell még valaminek lennie az emberben, ami az érzést elfogadja.

A lelket két fajtára osztotta: „részetlen vagy oszthatatlan”, de testi, az epikuroszai atomokhoz hasonló legvégső testi elemekre, amelyből a világ összeállt; valamint oszthatatlan, részetlen és testetlen lélekrészre. Az oszthatatlan lélek („Spiritus”) nem megtapasztalható, és testi tulajdonságokkal sem bír. Horváth Newtonra hivatkozik, szerinte ő ingatta meg a testes lélek létezését, amikor bebizonyította, hogy a testek a végtelenségig oszthatók. „Technikai” ellenvéleményt fogalmaz meg e ponton a newtoni felfogással szemben: mi történik akkor, ha olyan apró ez az atom, amelyet ugyan kétfelé lehetne vágni, de olyan vékony „subtilis tselekedet actio nem találhatik, melly azt két-felé mettzhesse”. Ezzel a merőben gyakorlati indokkal kérdőjelezi meg a newtoni elméletet, ezen túl nem is foglalkozott a problémával, csupán egyetlen kérdést fogalmazott még meg: hogyan képes a parányi lélek ideákat elképzelni, amelyek hatalmas méretűek. E kétségét leírta ugyan, de nem igyekezett arra magyarázatot találni: elvetette a lélek testi, osztható voltát. Látható, hogy elbizonytalanodik egyes kérdésekben, majd ezekre az ingoványos problémákra ad ugyan valamilyen magyarázatot, megfogalmazza ellenvetését, de válaszai összességében saját hitének megnyugtatóra szolgálnak. A már ismert (platóni) fogalmak nyomvonalán véglegesen kimondja, hogy a lélek testetlen természetű.

Horváth természetbe vetett hitének bizonytalanságait látva – gondolok itt épp az egy évvel korábban írt, *1788-dik Esztendőnek utolsó éjszakája* című műre, vagy a *Hol-mi* negyedik részének kéziratába felvett, *Ember a nevünk* kezdetű versére – nem valószínű, hogy sikerült meggyőznie magát. Nem éppen Szókratész halál előtti nyugalma jellemző a kontempláció hangszínére. A *Psychologiában* és *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatokban* világosan kimondta, hogy ami részekből van összerakva, az nem gondolkodhat, következésképp ami részekből áll, az

16 HORVÁTH Ádám, *Psychologia az az a' lélekről való tudomány: Íratott 1789-dik Esztendőben* (Pesten, Nyomtatottattott Trattner Mátyás' Betüivel, 1792), 238–292.

mind test, „materia”, így a lélek nem lehet test. A lélek halhatatlanságát illetően ezek alapján a következőre jut: „A lélek halhatatlan, amennyiben oszthatatlan”.¹⁷

Egy évvel *Psychologiája* után, *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok*-ban Horváth mentegetőzve kért elnézést a lélek testetlen voltában való kételkedéséért. Mint írja: apja győzte meg, hogy hibás az okfejtése a lélek testi természetét illetően. Az apa, Horváth György *Természetnek és kegyelemnek oskolája*¹⁸ című könyvében írt Isten természetben való felismerhetőségéről, mely szerint az megelhető a természet tárgyaiban, illetve a természetben található „valóságoknak avagy pedig tárgyaknak” a szemlélésekor. A kegyelem két fajtájáról beszélt, az egyik az isteni beavatkozásnak a teremtésben megnyilvánuló ereje, a másik pedig a teremtményekről való gondolkodás. Szerinte ezek összefonódnak és egymásból felismerhetők. Szörényi László tanulmánya¹⁹ is rámutatott, hogy Horváth Ádám a költészetbe és fiziko-teológiai gondolkodásába beleolvasztotta a klasszikus pogány műveltséget. Rávilágított, mekkora szerepe volt a kései humanizmusban, majd a felvilágosodás korában a toposznak, mely szerint az emberi méltóság legfőbb kifejezője, hogy az ember az állatokkal ellentétben az eget kémleli, s nem a földet nézi, vagyis képes töprengeni. Horváth György könyve is ezzel a gondolattal kezdődik – érdemes lenne tehát megvizsgálni a felfogásbeli különbségeket.²⁰ Az apa az állatok lelkéről is írt: nekik is van lelkük, csak nem kommunikatív, mint az embereké.²¹

Pálóczi Horváth Ádám édesapja halálára írt versében²² szintén előkerült az ismert szókratészi okfejtés: a lélek ismer kezdetet, de vég nélkül való; a halál nem más, mint lélek és test elválása. Horváth nemcsak a lélek feltámadásában hitt, hanem a testében is. Szerinte a test sem lesz semmivé, hanem az örökkévalóságra feltámad. A *halál* meghal majd a végzettel, mivel a kezdettel született, az *időt* felváltja az örökkévaló, tehát csak a *bűnnel* érdemes ezek után foglalkozni, mivel az ad

17 Uo., 264.

18 HORVÁTH György, *Természetnek és kegyelemnek oskolája, Az az: Olyan hasznos Könyvetske, a' melly az Isteni Tökéletességeknék, a' látható, és láthatatlan Teremtéseknék vizsgálásából, 's meg-gondolásából, a' Keresztynén embert az ISTENnek ditséretire serkenti. [...], A' Kristus Jébusnak egy leg-kisebb, a' Helv. Conf. követő szolgálja* H. GY. TS. P. által. Nyomtatott Győrbe, Streibig Gergely János privil. Könyvnyomtató által, M.DCC.LXXV.dik Esztend. 330.

19 SZÖRÉNYI László, „Pálóczi Horváth György fiziko-teológiai műve és fiának, Ádámnak költészete”, in *Magyar Arión*, 91–99.

20 Uo., 94–96.

21 Vö.: HORVÁTH, *Psychologia...*

22 HORVÁTH Ádám, *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok a' mint azokat édes atyja' halálakor szomorú szívvel rendbe szedhette Horváth Ádám* (Pápán nyomtatott: Streibig Josef Betüivel, 1788-dik Esztendőben); RMKT XVIII/16, 241–258.

okot a léleknek a testtől való elválásra. Horváth egy körforgást vázol, amelyben minden okkal történik – különösen érdekes lehet ehhez a misztikus, hermetikus világfelfogás, majd a pietista vallás –, így porrá kell válnia a testnek, hogy majd örökké élhessen. A Teremtő az örökkévalóságban feltámasztja a testet, hogy a lélekkel egyesíthesse, így lesz az elporladhatatlan. Horváth szerint, mivel a *bűn* kihat a lélekre, feltámadása előtt vissza kell mennie eredetéhez, hogy megtisztulhasson.

Horváth retorikai kérdése magába sűríti a mű témáját: vajon miért nem mer hinni mégsem az ember maga felől, miért nem hiszi el a végtelent? A lelkeket az istenek részeinek tulajdonítja, Istentől minden közbevetés nélkül származónak, oszthatatlannak véli. „Isten természete szerint örök – amit teremt, hogy lehetne rövid életű.” Minden emberi kétséget a *bűnből* és a bűntudatból vezet le: az ember is tudja, hogy egy ilyen „dicsőséges teremtésnek” nem illett volna vétkeznie. Horváth szerint ezzel a lélek magát Isten előtt utálatossá tette, de a Teremtő ennek ellenére megtartotta a lelket örökéletűnek. Kívánni kell a halált – összegezete végezetül művét –, mivel a megtisztulás csak általa lehetséges. A lelkiismeretet és az írásos törvényeket az embert segítő támpontoknak tekintette. Egy olyan Teremtő képe rajzolódik ki ebből az okszerűségből, aki megbocsátó és az emberi boldogságot, megváltást helyezi mindenek fölé. Alábbi, a hitben visszaigazolást találó gondolatokkal szemben izgalmas ellenpontot képez a Bíró Ferenc által tematizált „elbizonytalanodás”.

II. Csokonai hite

Csokonai kozmológiája és kozmogóniája közös alapon nyugodott, amely a kor népszerű eszméiből, a newtoni alapú fiziko-teológiából származott át, legnépszerűbben Young és Hervey műveinek hatásaként. Az embert közvetlenül körülvevő természetet pedig a 18. század közepén újjáéledő elv, a lények láncolatának teóriája magyarázta számára. Ezek az egyszersmind egymásnak ellentmondó elméletek megfértek egymás mellett poétikájában, noha jelentős hangsúly-áthelyeződések láthatók pályája során, még úgy is, hogy a háttérben a newtoni világregd állandónak tűnik.

Egyéni gondolkodói út, amellyel Csokonai a vitalizmust a mozgás newtoni fogalmából kiindulva, azt felhasználva, és meghaladva a természet világregdjének szervezőjévé és lényegévé tette.²³ Csokonai a fiziko-teológiától a természet-

23 DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Csokonai könyvtár 1 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Nyomda, 1997), 182.

ben való hitig jutott, mindeközben az életmű utolsó részében szakított a teleologikus szemlélettel. A *természet* fogalma mindvégig jelen volt, azonban e fogalmat nem fejtette ki pontosan, s leggyakrabban egy másik fogalommal együtt tűnt fel: a *Szeretettel*.²⁴ A *Szeretet* kapta meg azokat a funkciókat, amelyek a hagyományos fiziko-teológiai felfogásban Isten sajátságai voltak. Csokonainak ez a *Szeretet*-fogalma a *Természetet* is magában foglalta, így alkotva meg egy természetelvű világmagyarázatot.²⁵ Olyannyira átvette a *Szeretet* minden isteni funkciónak a szerepét, hogy a deista első istenképzet első mozgatója is ez lett. Mindazonáltal Csokonainál nem épült ki a természetre vagy a vitális öserőre alapuló filozófiai rendszer; ez a filozófia csak a háttérben munkált. Szándéka arra irányult, hogy költői képzetei, költői világa koherens legyen.²⁶

A *Halotti versek* egy természeti harmóniában képzelte el a lélek útját, ami nem vezet ki a szakrális világba:

Mi voltam magam is, míg meg nem születtem,
Míg fűből 's állatból e' testet nem vettem?
Aludtam mélyenn a' tsendesség ölébenn
A' magam nem tudás tsendes éjjelébenn;
Még a' Természetből, mint egy annak meg hólt
Részetskéje, akkor ki nem fejlettem vólt;
Így fogok bomlani újonnan beléje,
Mint annak egy pitziny meg hólt részetskéje.
A' koporsó utánn éppenn azt képzelem,
A' mi Böltsóm előtt történt vala velem:
Aluszom, jó álom, mihelyt el enyészek
'S élőből egy rakás Minerálé lészek.²⁷

A körfogás, a minden egy, illetve az álom és a halál testvériségének toposzai egységet alkottak Csokonai versében.²⁸ Csokonai költői világa a newtoni mozgástörvényekből indul ki, a mozgást mégis a vitalizmushoz vezet vissza, s a természet szerveződését a *Szeretet* kisugárzásában érzi. Megjelent az az *individuum*, aki nem hasonlítható a kiindulásként használt rendszerek emberképéhez, mert

24 Uo., 161.

25 Uo., 164.

26 Uo.

27 CSOKONAI VITÉZ, *Összes művei*, hozzáférés: 2020. 09. 05, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_verse_0869_k.

28 DEBRECZENI, *Csokonai...*, 166–167.

individuumának lényege már nem a leírt rendszer jellegéből adódik, hanem individuum jellege okán.²⁹

A természeti ember képéből Csokonai mint eszményből indult ki. Ez az eszmény alapvetően monista volt, majd az individuum felértékelésével duálissá alakult. Pontosabban: alakult *vissza*, hiszen a fiziko-teológiai ember képe, amely Csokonai világának is kezdőpontja, már alapvetően duális volt.³⁰ Egyszerre fogalmazódott meg más szövegeiben, például az *Újesztendei Gondolatok*ban a kizökkent idő, a megbomlott rend, a fenntartó kéz hiányának következménye. Így válhatott a világtrend örök körforgásának gondolata az örök változás világfolyamatává.³¹

A 18. század végén átértelmeződött az idő fogalma, ebből indult ki Borbély Szilárd műelemzése.³² A teológiai időfogalom helyébe a történelmi időfogalom lépett, s a barokk örökkévalóság-verseinek elcsendesedésével a kollektívizmus helyébe az egyéni létélmény került. Borbély az individuális és a személyes időfelfogáshoz való hozzáállás lehetőségeit vizsgálta meg két filozófiai költeményben: Csokonai *Újesztendei gondolatok* című versében és Horváth Ádámnak a *Hol-mi* csurgói kéziratában található, az *1797dik új esztendőre* című versében.³³ A gondviselésben való elbizonytalanodás és a világban működő kegyelem megkérdőjelezése akár a *Legrövidebb nyári éjszaka* című versében, akár más művében, büntudattal töltötte el Pálóczi Horváthot, ez pedig az örökkévalóság jeleinek vizsgálatára ösztönözte. Ha a természeti jelenségek nem, akkor csak a lélek az, ami az örökkévalóság bizonyítékaként olvasható. Az a költő, akinek életében oly nagy szerepe volt az alkalmiságnak, hogyan számolhatott a szakadásokkal az időben, amelyek ellehetetlenítették az örökkévalóság fogalmát? Borbély szerint azzal, ahogy Horváth és Csokonai évfordulós költeményeikben az időről beszéltek, az örökkévalóság fogalmát újították meg, és e toposz jelentéseit a teológiából áthelyezték a poézisbe. Ám ez a megújulás továbbra is a hagyományos szakralitás képeit használta.

Mindezek következtében Csokonai a gondolkodó embert nem a mindenség következményeként vezette le, hanem olyan valóságos entitásként, akinek ismeretei csak korlátozottak lehetnek a világról. Isten és az erkölcs ennek a világnak nélkülözhetetlen része, és az ember elemi igénye, noha azok immáron csak posz-

29 Vö. uo., 182.

30 Uo., 186.

31 Uo., 185.

32 BORBÉLY Szilárd, „Idő és örökkévalóság Pálóczi Horváth és Csokonai verseiben”, in *Magyar Arión*, 255–276.

33 Csurgói Református Gimnázium Könyvtára, K 241. *HOLMI. Tom. III^{us}, Pro anno 1791*, 67–68. A kézirathoz részletesen lásd: MÉSZÁROS Gábor, „Pálóczi Horváth Ádám *Hol-mi*jának negyedik darabjáról”, *Irodalomismeret*, 3. sz. (2016): 64–75.

tulátumként gondolhatók el.³⁴ Az „antropológiai fordulat” programos bejelentése *Az ember, a poézis első tárgya* (1801) című költemény volt, összegzése pedig a *Halotti versek* (1804).

A *Halotti versek*ben a mulandóság, a földi rossz, a természet és a lélek fogalmai is újraértelmeződtek. A II. rész sorra vette a fiziko-teológia hagyományos gondviselő istenképzetét és az azzal szemben megfogalmazható érveket. A kételyekre az értelem maga nem tudott megnyugtató magyarázatot kínálni, s mégis ott áll a szakasz végén a feloldás:

Ímé, míg magamat embernek számláltam,
Az emberiségnek becsét nem vizsgáltam:
És most, hogy elhagytam az emberi nemet,
Négy milliárd ember tölté be szívemet. [...]

Mégis mindenkiknek szívében van egy pecsét,
Mely jegyzi és őrzi az emberség becsét.
Én ugyan állítani nagyon merészelem,
Hogy régibb út a hit, mintsem az értelem,
S hogy minden nép elébb lett teologussá,
Mint kételkedővé vagy filozófussá.³⁵

A fiziko-teológia érvelésében a világ alapvetően az ember céljaira, s annak kiteljesedésére rendeltetett, így a világ természeti állapota is eredendően a *jó* erkölcsi választására lenne példa. Ehhez képest a *Halotti versek* a természetet nem olyanak mutatta be, amely az ember céljait szolgálná, s az embert szeparálja a természet törvényeitől.³⁶

Hát még a *becsület*, mellyet akkor adott
Nékünk a természet, mikor megtagadott.

Az emberközpontú teológia, a gondviselés megtört, az értelem korlátos, a metafizikai kérdés megválaszolhatatlanná vált, viszont a lélek képességeivel, az embe-

34 DEBRECZENI, *Csokonai...*, 194.

35 CSOKONAI VITÉZ, *Összes művei*, hozzáférés: 2020. 09. 05, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_versek_0869_k.

36 DEBRECZENI, *Csokonai...*, 212.

ri lét lehetőségével öntudatra ébredt, hite van a világban.³⁷ Csakis így történhet meg a vers lezárásában, hogy a lélek felszáll, és örökkévalóvá lesz.

A *Halotti versek*ben Konfuciusz monológiájában fogalmazódott meg az a kozmológiai gondolat, amely Istent teremtőként mutatja be, és a deista rend szerint nem tehető felelőssé a földi rosszért, vagy egyáltalán bármiért, mivel első mozgatója volt a világnak, de nem résztvevője és fenntartója. Magában hordozza ez a rész a panteizmusok és a deizmus stabilitásának a megkérdőjelezését; a teológia kiiktatását, illetve formálissá tételét; a cél nélküli célszerűséget. A kép eltérő a deizmus által ismert Isten-képtől, mivel Isten nem szilárd bázis, hanem emberi posztulátum.³⁸

Csokonai nemcsak Konfuciuszt, a „Kelet Socratessé”-t szólította meg búcsúztatójában, hanem magát Szókratészt is mint az erény mintaképét.

Az ember és az emberi lét *felnevesztése* immanens lehetősége volt a fiziko-teológiának is emberérdekű teológiája miatt.³⁹ Csokonai útja mégis kanti, az ész útján az ész korlátainak felismerésével, s a bizonyosság Csokonainál a hit sajátja maradt.⁴⁰

III. A Phaidón Platónnál, Mendelssobhnál és Pajor Gáspárnál

Pajor Gáspár neve a kortársai számára Moses Mendelssohn-fordításai miatt volt ismert.⁴¹ A mű cenzúrázásának és megcsonkításának ügyében Kazinczy és Besenyei is szót emelt Bihardiószegen, az 1793 szeptemberében tartott megyegyűlésen. A fordítást Pajor Teleki Józsefnek ajánlotta, Szilágyi Márton szerint ez megerősíteni látszik a kötet, valamint a Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztette *Uránia* folyóirat összefüggését. Tudunk ugyanis a gróf mecénási tevékenységéről,⁴² valamint a Kármán családdal való, nemzedékeket felölelő kapcsolatáról.⁴³

Moses Mendelssohn a német felvilágosodás kiemelkedő alakja volt. A humanitás-eszmény, a művelődés fontosságát, a tolerancia-gondolatot mint alapvető

37 Uo., 218–219.

38 Uo., 229.

39 Uo., 201.

40 Uo., 203.

41 SÁNDOR István, *Magyar Könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök* (Győr: Streibig Josef Betüivel, 1803), 201.

42 F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983).

43 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai könyvtár 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 342–343.

princípiumokat írta le, egyetértett Lessinggel, Herderrel és Hamann-nal, emellett vezéralakja volt az askenázi közösségekben kibontakozó Hászkalának. 1783-ban a *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum* (*Jeruzsálem vagy a vallási hatalomról és zsidóságról*) című értekezésében arra tett kísérletet, hogy a felvilágosodás racionalista aspektusából álljon ki a zsidó hit mellett, vagyis azt észvallásként értelmezte.⁴⁴ Megállapítása szerint a Szentírás elvezetheti a kortársakat egy olyan valláshoz, amely nem dogmatikus, nyitott a világ felé, illetve – a többi vallástól eltérően – praxisorientált, tendenciájában hatalommentes és filozófiabarát.⁴⁵ Közéleti tevékenysége szintén igen jelentős: a *Mittwoch-Gesellschaft* (Szerda-Társaság) nevű titkos társaság vezetője és szervezője volt, a berlini házban rendezett híres filozófiai és irodalmi összejöveteleit a kortársak csak a *Mendelssohn-szalon*ként ismerték.⁴⁶

Észelvőség és a zsidó hagyományok tisztelete egyszerre volt jelen Mendelssohn-nál. Közössége vagy kultúrája problémáit egy egyetemes európai filozófia, a felvilágosodás gondolatrendszerének keretei között fogalmazta meg. És korántsem volt magától értetődő, hogy közössége védelmében a kor aufklérista eszközeit alkalmazta.⁴⁷

Mendelssohn óriási visszhangot kiváltó műve a *Phaidón*, amelyben a lélek problematikájáról írt, s új nézőpontból fordult a lélek halhatatlanságáról szóló platóni gondolatokhoz. A közvélemény lelkesen fogadta, azzal együtt, hogy a francia materialisták és enciklopédisták eszméit élesen bírálta. A felvilágosodás kori mű nem átvétele vagy fordítása Platónnak, hanem egy új, önálló és nagy jelentőségű alkotás.

A kérdésről Pajor Gáspár fordításában az *Elő-járó Beszéd*ben olvashatunk:

44 Mendelssohnról újabban: Michael ALBRECHT és Eva J. ENGEL, Hg., *Moses Mendelssohn im Spannungsfeld der Aufklärung* (Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 2000); Bruce ROSENSTOCK, *Philosophy and the Jewish Question: From Mendelssohn to Rosenzweig and Beyond* (New York: Fordham, 2010); Anne POLLOK, *Facetten des Menschen: Zur Anthropologie Moses Mendelssohns* (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2010); Michah GOTTLIEB, *Faith and Freedom: Moses Mendelssohn's Theological-Political Thought* (New York: Oxford University Press, 2011); Reiner MUNK, Hg., *Moses Mendelssohn's Metaphysics and Aesthetics*, Studies in German Idealism 13 (Dordrecht: Springer, 2011); Bruce ROSENSTOCK, „The Infinitesimal Calculus of the Soul: Moses Mendelssohn's Phädon”, in *Brill's Companion to German Platonism*, ed. Alan KIM, Brill's Companions to Philosophy 3 (Leiden–Boston: Brill, 2019), 76–108.

45 RATHMANN János, *Történetiség a német felvilágosodásban: Mendelssohn jelentősége* (Budapest: Logos Kiadó, 2007), 153–162.

46 Uo., 158–159.

47 KISBALI László, *Sapere aude!: Esztétikai és művelődéstörténeti írások*, szerk. SZÉCSÉNYI Endre, Laokoön könyvek (Budapest: L'Harmattan, 2009), 46.

A' Plátó példája szerint, úgy adom elő Szokratest ezen Munkámba, mint a' ki utolsó óráiba, a' Lélek' halhatatlansága mellett való erősségeket számlálja-elő Tanítványainak. Azon Görög Írónak munkája, aki *Fédonnak* nevezetik, igen sok különös szépségeket foglal magába, a' mellyek meg-érdemlették, hogy a' Lélek' halhatatlansága-felől-való Tudományba helyt végyenek. Én az ő rendét, és ékesenszólását hasznomra fordítottam, és csak a' metafizikai próbákat igyekeztem a' mi időnk izléséhez alkalmaztatni.⁴⁸

Forrásairól pedig a következőket írta:

Ha én az Írókat elő-akartam volna hordani, úgy a' *Plotinus, Cartez, Leibnitz, Volf, Baumgarten, Reimár* 's a' t. nevei gyakran elő-fordultak volna. Akkor talán jobban szemeeleibe tűnt-vólna az olvasónak az, a' mit én, a' magaméból tettem hozzá: Azomba a' Tudományba-Gyönyörködőnek mindegy, akár ennek, akár amannak köszönjön, valamely próbát; a' Tüdős pedig az *Enyimet* és *Tiédet* igen jól meg-tudja különböztetni az illy fontos matériákba.⁴⁹

A kérdés tehát igen elevenen élt a korban. Mendelssohn pedig a materializmus-sal szemben foglalt állást:

Melly szükölködő, melly gyenge volna a' természet, ha az ő hatalma meszszebb nem terjedne ki, mint a' mi tapasztalásunk. [...] Tehát helyes okon meg-vethetjük ezt a tapasztalást, midőn már tsalhatatlanul meg-mutattuk, hogy a' mi Lelkünknek lehetetlen elmúlni.⁵⁰

A platóni és a mendelssohni művek bevezetései és a szereplői majdhogynem teljesen egyeznek egymással: a barátok megjelennek a börtönben, és megkezdődik a vita. Mindkét műben Kebes az, aki nem látja be Szókratész tételének igazságát az öngyilkosság tilalmáról.⁵¹ A kérdésben, hogy miért tilos az öngyilkosság, arra a következtetésre jut, hogy Isten az ura az embereknek, az ő gondviselése az emberek javát szolgálja. „Egy örökös Jobbágy, a' ki egy jó Úrnak gondviselése alatt vagy, büntetésre méltó, ha annak szándékainak ellent-áll.”⁵² Szent

48 MENDELSSOHN Moses, *Fédon vagy a' Lélek' Halhatatlanságáról: Három beszélgetésbe írta német nyelven* MENDELSSOHN Móses. Magyarra fordított egy hazafi által (Pest: Patzko Ny., 1793), IV.

49 Uo., VI.

50 Uo., 142.

51 REICHMANN Győző, *Mendelssohn Phaedonjának viszonya Platon Phaedonjához*, Dolgozatok a Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem filozófiai semináriumából 36 (Budapest, 1940).

52 MENDELSSOHN, *Fédon...*, 72.

kötelességnek tekinti, és ezt elvárja tanítványaitól is, hogy „Urunk szándékait meg-érésre jutni engedjük”. A filozófiát azért tartja a „leg-derekbab muzsikának, mivel az tanít bennünket, gondolatainkat, tselekedeteinket úgy igazgatni, hogy a’ mennyire lehet, a’ leg-felsőbb örökös Úrnak végeivel tökéletesen megegyezzenek”.⁵³ Ezzel vonja párhuzamba a zenét is, mely a kedvetlent hozza összhangzásba a kedvessel.

Az öngyilkossággal nem ronthatja el ezt a tökéletes harmóniát a halandó ember. Szókratészhoz Isten küldte el azt a parancsolatot, mely szerint az életet el kell hagynia, a bölcs szerint mindaddig nem mondhatunk nemet a Teremtő akaratának, ezzel együtt az életnek, amíg ezt ki nem nyilatkoztatja: ez megtörtént, tehát vállalnia kell a sorsát és nem szökhet el a börtönből. Halála után is bizik „az Isteni gondviselés” erejében, egy pillanatra sem gondol arra, hogy a megtartó kéz ereje nélkül kellene a túlvilágon boldogulnia. Egy festett kép szemlélése közben – mondja Szókratész – kívánjuk az alkotót ismerni, aki a képet készítette, majd kijelenti, hogy bennünk van az a legfenségesebb kép, amelyet az istenek és az emberek valaha láttak, itt a „legfőbb tökéletesség, Jóság’, Böltsesség’, Szépség’” képeiről szól. Ezután kérdésként teszi fel: „és mi még-sem tudakozódunk azon képiróról, a’ ki ezen képeket belénk festette?”⁵⁴ A test sóvárgásait egyértelműen minden konfliktus, baj okozójának tartja, telhetetlenségeit minden nyughatatlanság anyjának mondja, mely a „Böltselkedéstől [...] az igazság meg-ölelésétől” veszi el a lehetőséget. E tekintetben Platón írása sincs más véleményen, noha a kívánt hatás érdekében Mendelssohn megfogalmazása retorikusabbnak tűnhet. A lélek a túlvilágon érheti csupán el azt a boldogságot, melyre ezen a földön törekedett, de a test kívánalmái megakadályozták benne, így hát a „bölcs” nem állhat másképp a halál elé, mint kíváncsisággal, jó reménységgel és várakozással.

A test–lélek dichotómiában a következőt írja:

az igazi Filozófust soha sem rettentí a’ halál, söt inkább mindég kedves előtte. A’ Test társasága minden alkalmatosságba nehéz neki; mert ha lételének igaz végét bé-akarja tölteni, azon kell igyekezni néki, hogy a Lelket a’ testtől el-válassza⁵⁵

Mintha a *Szókratész élete és jelleme* című fejezet utalásszerűen azonosította volna a Teremtőt azzal az „istenséggel”, akit Szókratész kívánt megkonstruálni, felfedezni. Noha Mendelssohn mindvégig a hagyományos antik istenségekről írt,

53 Uo., 88.

54 Uo.

55 Uo., 101.

mellettük felbukkant egy „istenség” is, aki nem azonosítható ezekkel az istenalakkokkal, s láthatóan sokkal lényegesebb szerepet játszik azoknál. A Szókratész Istenével való azonosíthatóságot Moses Mendelssohn *Phaidón*jában az egyik legfontosabb gondolatnak tartom.

Pajor Gáspár fordításában szó nincs istenségekről, mindvégig egyetlen Isten formálja a földi létet, ezt hol teremtőnek, hol építőmesternek hívja. Pajornál „a’ teremtetlen építő-mester” áll Isten helyett, mely a szabadkőművesek Teremtő-fogalma. Elképzelhetetlennek lát egy olyan teremtő-képet, amely megtagadná a maga által létrehozott valóságot. A gondviselésről ezt olvashatjuk Pajor Gáspár fordításában:

hogy az Isteni gondviselés, ott-is vigyázni fog reám, ezt barátim! olly bizonyosan állítom, hogy annál bizonyosabban életembe soha semmit-sem állítottam.⁵⁶

Éppen Lavater, Mendelssohn levelezőpartnere írta: a vallási élet egyik legfőbb problémája a korban, hogy az ember ki van téve hite megrendülésének. Egy veszélynék kített hitről írt, s arról, hogy a hívőnek állandóan figyelnie kell magát, hogy megőrizhesse az érzés tisztaságát. Éppen ezért Lavater naponta megtér az Istenhez, hitét naponta megújultnak érzi, önmagát újateremtettnek.⁵⁷

Pajor Gáspár fordításában 1793-ban jelenhetett meg magyarul Moses Mendelssohn *Phaidón*ja. Pálóczi Horváth Ádám *A’ lélek halhatatlansága felől való gondolatok* című műve 1788-ban látott napvilágot a pápai nyomdában. A műben Horváth oly nagynak látja a különbséget emberi és isteni, véges és végtelen, teremtett és öröktől való között, hogy azt a lélek meg nem foghatja. A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* című versében felséges tudománynak nevezte az ég vizsgálatát, s e gondolat kapcsán fejti ki, hogy a természet tanulmányozása nem áll szemben a vallással. Hivatkozik Kopernikuszra, Tycho Brahéra és Newtonra is. Felteszi a kérdést, hogy hogyan írta volna meg Mózes a természetről szóló könyvét, ha nem lett volna jó természetvizsgáló. Ám nem juthat végleges eredményre földi determináltságánál fogva, így kimondja: bármennyire okosak is az emberek, nem érhetik fel a Mindenható alkotásának értelmét, azon csak csodálkozhatnak.

56 Uo., 249.

57 KISBALL, *Sapere aude!*, 47.

IV. Kitekintés

Mintha irodalomtörténet-írásunk a ráció és hit éles elkülönüléseként fogta volna fel a 18. század második felének eszmetörténetét és a „felvilágosodást”. Kevésbé artikulált kapcsolódási pontok a 18. század végi vallásosság és a ráció kibékítésére tett kísérletek, s azoknak az eszmei programoknak az elemzése, amelyek a kétely után a hit és a felekezetiesség közös nevezőit keresték. Az értekezésben bemutatott három példa, Pálóczi Horváth Ádám lélektana, Csokonai Vitéz Mihály filozófiai és vallási témájú versei és Pajor Gáspár *Phaidón*-fordítása önkényes kiemelés három kortárs szerzőnek, akik olvasták egymást és a lélek halhatatlanságának kérdéséhez közelítve hasonló utat jártak be filozófiával és vallásbölcselettel foglalkozó műveikben. A sor tovább folytatható. Azt, hogy a racionalizmuson, a fiziko-teológián kívül milyen út nyílhatott meg a felvilágosodás korában, jól mutatja a német pszichológia megszületésének története, valamint a korabeli, 18. század eleji kételyek, az általános antropológiai szemlélet, ami a racionalizmussal szemben megfogalmazott érveket jellemzi.